

تحليل و بررسی مسایل عمده تصوف از نظر اسلام

معاون سر محقق محمد نذیر محمدی

نویسنده: معاون سر محقق محمد نذیر محمدی

تحليل و بررسی مسایل عمده تصوف از نظر اسلام

Analysis and Investigation of
Major Issues of Sufism from
the Perspective of Islam

Associate Pro. Mohammad Nazeer Mohammadi

2023

ISBN 978-9936-661-54-7

9 789936 661547

امارت اسلامی افغانستان
اکادمی علوم
بخش علوم اسلامی
مرکز عقیده و ثقافت
انستیتوت عقیده و تصوف

تحلیل و بررسی مسایل عمدۀ تصوف از نظر اسلام

معاون سر محقق محمد نذیر محمدی

مشخصات اثر

نام کتاب: تحلیل و بررسی مسایل عمده تصوف از نظر اسلام

مؤلف: معاون سر محقق محمد نذیر محمدی

ادیتور و مهتمم: سرمحقق محمد کبیر مشفق

ناشر: ریاست اطلاعات و ارتباط عامه اکادمی علوم

سال چاپ: ۱۴۰۲ ه.ش / ۱۴۴۵ ه.ق

محل چاپ: مطبعه لایف ستار، کابل - افغانستان

شماره تماس ریاست اطلاعات و ارتباط عامه: ۰۲۰۲۲۰۱۲۷۹ (۰۰۹۳)

ISBN: ۹۷۸-۹۹۳۶-۶۶۱-۵۴-۷

حق طبع برای اکادمی علوم محفوظ است.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فهرست

عنوان	صفحه
نظر استاد رهنما.....	أ.....
تقریظ.....	ج.....
تقریظ.....	ز.....
تقریظ.....	ك.....
مقدمه.....	۱.....

فصل اول

مروری به گذشتهٔ موضوع.....	۹.....
مبحث اول - پیشینهٔ تصوف بحیث علم.....	۱۰.....
مبحث دوم - پیشینهٔ عملی تصوف اسلامی یا مدارس و طریقه های تصوفی ۱۶	۱۶.....
مبحث سوم - منابع خوب برای تحقیق در تصوف بحیث علم و بحیث مدارس.....	۲۰.....

فصل دوم

شناخت اصطلاحات و القاب تصوفی.....	۳۳.....
مبحث اول - شناخت تصوف.....	۳۳.....
مبحث دوم - اصطلاحات منصوصی تصوف.....	۴۴.....
مبحث سوم - اصطلاحات استنباطی تصوف.....	۶۰.....
مبحث چهارم - القاب تصوفی.....	۱۱۰.....

فصل سوم

مشروعیت تصوف.....	۱۲۱.....
مبحث اول - مشروعیت تصوف در پرتو قرآن.....	۱۲۱.....
مطلب اول - علم تصوف در قرآنکریم.....	۱۲۱.....

- مطلب دوم- مبانی و اصطلاحات تصوف در قرآنکریم..... ۱۲۴
- مبحث دوم- مشروعیت تصوف در پرتو سنت..... ۱۲۹
- مطلب اول- علم تصوف در احادیث شریف..... ۱۲۹
- مطلب دوم- مبانی و اصطلاحات تصوف در احادیث شریف..... ۱۳۷
- مبحث سوم- تصوف از دیدگاه امامان مذاهب..... ۱۴۱
- مطلب اول - تصوف از دیدگاه امامان چهارگانه..... ۱۴۴
- مطلب دوم - تصوف از دیدگاه برخی علمای مشهور جهان اسلام. ۱۵۷

فصل چهارم

- مؤسسين و چهره های مشهور تصوفی..... ۱۷۱
- مبحث اول- مؤسسين طریقه های تصوفی..... ۱۷۲
- مبحث دوم- چهره های نامدار تصوفی..... ۲۰۵

فصل پنجم

- اهمیت ذکر در طریقه های تصوفی..... ۲۳۳
- مبحث اول- معنی و اهمیت ذکر..... ۲۳۳
- مطلب اول- معنی لغوی و اصطلاحی ذکر..... ۲۳۳
- مطلب دوم- اهمیت ذکر الله جل جلاله..... ۲۳۷
- مبحث دوم- کمیت و کیفیت ذکر در طریقه های معروف تصوفی..... ۲۶۶
- مطلب اول- الفاظ و سبقهای ذکر در طریقه های معروف تصوفی. ۲۶۷
- مطلب دوم- تحلیل شرعی الفاظ و سبقهای ذکر..... ۲۶۹
- مبحث سوم- موضوع اجازت در ذکر..... ۲۸۶
- مطلب اول- دلایل منصوصی اجازه گرفتن در ذکر..... ۲۸۶
- مطلب دوم- دلایل عقلی اجازه گرفتن در ذکر..... ۲۹۲

فصل ششم

اهمیت تفکر و مراقبه در طریقه های معروف تصوفی.....۲۹۹

- مبحث اول- تعریف تفکر و مراقبه..... ۲۹۹
- مطلب اول- تعریف تفکر ۲۹۹
- مطلب دوم- تعریف مراقبه..... ۳۰۴
- مبحث دوم- اهمیت تفکر و مراقبه..... ۳۱۰
- مطلب اول- اهمیت تفکر..... ۳۱۰
- مطلب دوم- اهمیت مراقبه..... ۳۱۶
- مبحث سوم- تفکر و مراقبه در طریقه های معروف تصوفی ۳۲۱
- مطلب اول- تفکر در طریقه های معروف تصوفی..... ۳۲۱
- مطلب دوم- مراقبه در طریقه های معروف تصوفی ۳۲۳
- نتیجه..... ۳۲۷
- پیشنهادات..... ۳۳۰
- مآخذ ۳۳۱

نظر استاد رهنما

الحمد لله رب العلمين و الصلوة و السلام على اشرف الانبياء والمرسلين
قال الله سبحانه و تعالى:

﴿وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا وَقَدْ خَابَ

مَنْ دَسَّاهَا﴾^(۱)

وبعد:

مسایل تصوفی و عرفانی در اسلام از جایگاه مورد قبول جامعه ما می باشد تزکیه نفس انسانی توسط اوراد مسنونہ و عبادات مفروضه از مستلزمات مؤمن واقعی شمرده می شود رساله حاضر مسایل عمده تصوف را از دیدگاه اسلام تحلیل و بررسی نموده است.

«تحلیل و بررسی مسایل عمده تصوف از نظر اسلام» نام رساله علمی - تحقیقی است که محترم محقق محمد نذیر محمدی به منظور ترفیع به رتبه علمی معاون سرمحقق به رشته تحریر درآورده است، بنده رساله را از اول تا آخر مطالعه نمودم. طبق معمول در اکادمی علوم افغانستان رساله مشتمل بر مقدمه، فصل اول مروری به گذشته موضوع، فصل دوم شناخت اصطلاحات و القاب تصوفی مانند تزکیه، زهد، احسان که اصطلاحات منصوصی تصوفی است و حال، مقام، سماع و عرفان که اصطلاحات استنباطی تصوفی بوده و همچنان معرفی القاب متصوفین را به بحث گرفته است. فصل سوم که از مشروعیت تصوف بحث می کند در برگزیده موضوعات مانند مشروعیت تصوف در پرتو قرآنکریم، سنت نبوی و دیدگاه های

۱- (الشمس: ۷-۹).

امامان مذاهب می باشد. محقق در فصل چهارم مؤسّسین و چهره های مشهور و نامدار تصوفی را معرفی کرده است.

فصل پنجم از اهمیت ذکر در طریقه های تصوفی به بحث گرفته است که علاوه بر معنی و اهمیت ذکر، کمیت و کیفیت ذکر در طریقه های معروف صوفیه و موضوع اجازت در ذکر نیز بررسی شده است.

فصل ششم از اهمیت تفکر و مراقبت در طریقه های معروف تصوفی بحث نموده است، چگونگی تفکر و مراقبت در طریقه های معروف تصوفی نیز از موضوعات عمده این رساله شمرده می شود.

بعد از اتمام و بررسی فصل های متذکره محقق از تحقیق خویش نتیجه گیری نموده و پیشنهادات مشخص را به مراجع مربوط ارایه کرده است، تحقیق هذا مشتمل بر تذکر از منابعی است که از آن در تحقیق استفاده شده است.

محمدی صاحب در جریان تحقیق خویش به طور مسلسل به بنده مراجعه نموده و یافته های خویش را برای مشوره شریک نموده است، نظریات و مشوره ها را همیشه جامه عمل پوشانیده و در تحلیلات خویش از آن استفاده کرده است.

بنده جهد محترم محمدی صاحب را علمی دانسته و تحقیق وی را مطابق پرنسیپ های معمول در علوم اسلامی می دانم، محقق در تحقیق خود از منابع معتبر علمی با رعایت امانت داری استفاده نموده است، بررسی مسایل اختلافی را با ذکر دلایل دانشمندان و ترجیح در بعضی موارد نیز صورت گرفته است.

اینجانب تحقیق حاضر را علمی - تحقیقی دانسته و برای ترفیع محترم محمد نذیر محمدی از رتبه علمی محقق به رتبه علمی معاون سرمحقق کافی می دانم و چاپ آن را بعد از دفاع ضرورت امروز می شمارم.

سرمحقق سید حبیب شاکر

تقریظ

الحمد لله حمداً كثيراً طيباً مباركاً ملاً السموات و الارض و ملاً ما بينهما و الصلاة و السلام على رسول الله و على آله و اصحابه و من والاه.
الله متعال انسان را متشکل از دو بُعد مادی و معنوی آفریده و بعد معنوی وی را ارزشمندتر تبیین نموده که موجب شایستگی انسان شده و جایگاه خلافت زمین بدو سپرده شده است. به همین خاطر پیامبران الهی در روند تاریخ همواره در پی تزکیه نفس خود و دیگران بودند تا با قلب پاکی که آیینۀ تمام نمای معرفت خدایی خدا و بندگی بنده می باشد. وظیفه خلافت زمین را با توحید و یکتا پرستی آغازگر باشند.

آری! ابوالانبیاء ابراهیم علیه السلام وقتی به بعثت پیامبر خاتم صلی الله علیه وسلم دعا می کند یکی از صفات برازنده وی را که در دعای خود شامل می سازد همانا صفات تزکیه و پاک نمودن نفس مؤمنین است.

﴿رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ

وَيُزَكِّيهِمْ أَنْتَ يَا الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ.﴾^(۱)

پروردگارا، و از میان آنان [آن چنان] رسولی از خود شان بر انگیز که آیه هایت را برای شان می خواند و به آنان کتاب و حکمت می آموزد و آنان را پاک می دارد. بی گمان تویی غالب و با حکمت.

قرآن کریم یکی از وظایف مهم پیامبر صلی الله علیه و سلم را از تزکیه نفس

^(۱) - (البقره: ۱۲۹).

معرفی می کند.

﴿هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ

الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾^(۱) اوست خدایی که پیامبر امی را از میان خود شان مبعوث ساخت، که آیات او را [قرآن] برای شان تلاوت می کند و آنها را پاک و تزکیه نفس می کند و کتاب و دانش را برای شان می آموزد در حالیکه قبل از آن ایشان در گمراهی ظاهر بودند.

اینجاست که الله متعال بر بندگان مؤمن خود منت گذاشته و پیامبری از میان خود شان محمد امین صلی الله علیه و سلم را مبعوث می کند تا کتاب الله را برای شان تلاوت نموده و با تزکیه نفس و صفای قلب از گمراهی نجات شان دهد.

﴿لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ

وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾^(۲)

به راستی که خداوند بر مؤمنان منت نهاد، آنگاه که در میان آنان از خود شان رسولی بر انگیخت که آیاتش را بر آنان می خواند و پاک شان می دارد و به آنان کتاب و حکمت می آموزد و بی گمان پیش از [آن] در گمراهی ای آشکار بودند.

پیامبر صلی الله علیه و سلم در ادای این مسؤولیت اندک ترین کوتاهی نکردند. یارانش را چنان تزکیه نفس نموده و به مدارج معرفت دینی عروج دادند، که همه آنها دعوت گران اصیل این راه شدند و مشتاقان راه حقیقت را دستگیری کرده

۲- (الجمعه: ۲).

۱- (آل عمران: ۱۶۴).

و آنها را از بیراهه به راه حق و حقیقت رهنمایی نمودند.

رسول الله صلی الله علیه وسلم کوتاه ترین راه رسیدن به محبت الله و کسب محبت مردم؛ زهد، تقوی و تزکیه نفس را معرفی می نماید: «أزهد في الدنيا يُحبُّكَ اللهُ، وأزهد فيما عند الناس يُحبُّكَ الناسُ» (۱)

از حرص دنیا دست بردار و پرهیز کن تا محبت الله را کسب نمایی و از چشم دوختن به دارایی مردم پرهیز کن تا محبت مردم را حاصل نمایی.

تزکیه نفس با توجه به اهمیت که دارد در طول تاریخ بشری مورد اهتمام قرار گرفته و از دیر باز نزد بسیاری از ملل دنیا رایج بوده و با شیوه های متفاوتی تجربه شده است. گاهی به صورت کل و باری در بسا موارد به انحراف کشانده است. اما در اسلام تهذیب شده و با مطابقت به شریعت مقدس الهی امضا و دنبال گردیده و نام عرفان و تصوف را به خود کسب و با شیوه های مبتنی با نصوص شرعی تجربه شده که موجب به وجود آمدن طریقه های تصوفی گردیده است.

اما نباید فراموش کرد که تصوف اسلامی هم از گزند روزگار در امان نمانده و با گذشت زمان در بسا موارد به انحراف کشانده شده و گاهی مستقل از شریعت الهی تلقی گردیده است، و گاهی با رسم و رواج های سلیقوی خلط شده و به کج راهه رفته است.

بودند دانشمندان که تلاش کردند جلو این انحرافات را به صورت عملی و یا با تألیف کتب و روشنگری بگیرند. اما نیاز بیشتر بلکه نیاز مبرم دیده می شود که در

۱- أحمد بن الحسين بن علي بن موسى الحُسْرُو جردي الخراساني، أبو بكر البيهقي (المتوفى : ٤٥٨هـ). شعب الايمان، ج: ١٣، حققه و راجع نصوصه و خرج أحاديثه: الدكتور عبد العلي عبد الحميد حامد، الطبعة: الأولى، الناشر: مكتبة الرشد للنشر و التوزيع بالرياض بالتعاون مع الدار السلفية بمومباي بالهند، ١٤٢٣هـ- ٢٠٠٣ م، ص: ١١٦.

جهت روشنگری عرفان و تصوف اسلامی مطابق به شریعت الهی و تبیین انحرافات، کار علمی - تحقیقی بیشتر صورت گیرد تا صحیح از سقیم بر ملا گردد.

اینک محترم استاد محمد نذیر محمدی همت گماشته و پروژه علمی - تحقیقی خود را زیر عنوان «تحلیل و بررسی مسایل عمده تصوف از نظر اسلام» اخذ نموده و مطابق به مفردات از قبل تعیین شده در یک مقدمه، شش فصل، نتیجه گیری، ارایه پیشنهادات مفید و ذکر مآخذ و منابع حتی الامکان کوشیده موضوع را تبیین و تقدیم علاقمندان نماید، که قابل ستایش است.

این پروژه برایم جهت ارایه تقریظ سپرده شد و با دقت تام آن را مطالعه نموده و موارد قابل اصلاح را نشانه گذاری نمودم که مؤلف محترم تا حد ممکن به اصلاح موارد نشانی شده پرداخته است.

دانشمند محترم در پژوهش علمی خود از منابع مؤثق و مورد اعتماد استفاده نموده و با در نظر داشت تطابق با معیارهای پذیرفته شده در مراجع علمی و اکادمیک، رساله علمی - تحقیقی خود را به پایه اکمال رسانیده است.

بنده به صفت تقریظ دهنده این اثر علمی - تحقیقی را برای ترفیع به رتبه علمی معاون سرمحقق کافی پنداشته، چاپ و تکثیر آن را مفید دانسته و پیشنهاد می دارم. چنانچه موفقیت های مزید استاد محترم را در عرصه های علمی از بارگاه ایزد منان استدعا می دارم.

سرمحقق عبدالولی بصیرت

۱۳۹۹/۲/۲۹ خورشیدی

تقریظ

حامد لله العلی العظیم و مصلیاً علی رسوله و علی آله و اصحابه و
من والا هم الی یوم الدین و بعد:

قال الله تعالی: ﴿هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو
عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي
ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾^(۱) خداوند ذاتیست که از میان ناخوانان پیغمبری را بر
انگیخته و به سوی شان گسیل داشته است، تا آیات خدا را برای شان
بخواند، و آنان را پاک گرداند. او به ایشان کتاب (قرآن) و حکمت را می
آموزد.

مبارزه فیزیکی با مشکلات و موانع اجتماعی کاری سهل و آسانی
است، ولی مبارزه با نفس و خواهشات آن و برآمدن در میدان پیکار با آن،
کاری بس بزرگ و دشواریست که قاطعیت و اراده قوی و مستحکم می
طلبد و این کار ممکن نیست، مگر با شناخت دقیق نفس و امراض مهلك
اش که چگونه آن را از رذایل تخلیه و با فضایل تحلیه نماییم. این جاست
که به اهمیت موضوع پی می بریم و متوجه می شویم باید مبارزه آگاهانه
ای را با شیوه های مناسب آن به راه اندازیم تا نفس را تزکیه و به زیور
فضایل آراسته نماییم.

۱- (الجمعه: ۲).

پس بدین خاطر اذعان می داریم که برای تزکیه و تهذیب نفس مبارزه ای را با رذایل و مهملکات مانند: کبر، حرص و حسد آغاز و با تحصیل فضایل و منجیات مانند: اخلاص، ذکر، صبر و شکر پرداخت و بر هر مسلمان لازم است تا نفس خویش را از رذایل پاک و با فضایل آراسته گرداند چون احکام الهی مطابق طبع و فطرت بشر یا مخالف خواهشات اش برای تزکیه و تصفیة نفس آمده است که باید به آن توجه و اهتمام نماییم و راهکارهای مناسب آن را دریابیم تا به فلاح و رستگاری دارین برسیم و از آن جمله راهکارهای یکی هم فن تصوف است که امروزه با شیوه های مختلف آن جهت رسیدن به تزکیه و تصفیة نفس استفاده می شود که محققان و دانشمندان عزیز مان به نوبه ای خویش مشت نمونه از خروار از این بحر متلاطم قطره ای برداشته و در خور ما می دهند تا با به کارگیری هدایات گهربار آن راه سعادت و خوشبختی خویش را دریابیم.

بنابر این و به اساس مکتوب شماره (۷۴۹) ۱۳۹۸/۱۲/۷ معاونیت محترم علوم اسلامی جهت ارایه تقریظ بر رساله علمی - تحقیقی محترم محقق محمد نذیر محمدی عضو علمی دیپارتمنت تصوف تحت عنوان: «تحلیل و بررسی مسایل عمده تصوف از نظر اسلام» که برای بنده سپرده شده بود پس از مطالعه دقیق رساله مذکور چنین ابراز نظر می نمایم:

پروژه علمی - تحقیقی هذا که دارای مقدمه و شش فصل می باشد به گونه ذیل تحریر گردیده است:

فصل اول مروری به گذشته موضوع اختصاص یافته است.

در فصل دوم زیر عنوان اصطلاحات و القاب تصوفی با مباحث آن روی اصطلاحات منصوصی و استنباطی و القاب تصوفی بحث مفصلی صورت گرفته است.

در فصل سوم به مشروعیت تصوف در پرتو قرآن و سنت و دیدگاه ائمه پرداخته شده است.

در فصل چهارم چهره های مشهور تصوفی و مؤسسين طریقه های تصوفی به معرفی گرفته شده است.

فصل پنجم با مباحث آن اهمیت ذکر در طریقه های تصوفی، کمیت و کیفیت آنها بیان نموده است.

در فصل ششم به موضوع اهمیت تفکر و مراقبت در طریقه های معروف تصوفی پرداخته شده است.

و پروژه مذکور با نتایج ارزنده و پیشنهادات مناسب به مراجع مربوط خاتمه یافته است.

پروژه هذا با معیارها و شیوه های پذیرفته شده علمی - تحقیقی نگارش یافته و از منابع و مآخذ معتبر علمی استفاده شده؛ که ارزش علمی آن را بیشتر گردانیده است.

اینجانب به حیث تقریظ دهنده اثر مذکور را علمی - تحقیقی دانسته و برای ترفیع دانشمند محترم از رتبه محقق به رتبه علمی معاون سرمحقق کافی و بسنده می دانم و این مؤفقییت را به نویسنده محترم

تبریک عرض نموده و برای شان مؤفقییت های مزیدی را در عرصه خدمت
به علم و فرهنگ کشور از الله متعال استدعا می دارم.
با احترام
معاون سرمحقق عبدالوهاب عابد

تقریظ

عرفان بازتابی از دریافت اصیل انسان آگاه است، انسانی که لحظه‌هایی در برابر طبیعت و جامعه و نفس و ذات خود درک می‌کند و به نظاره می‌پردازد. نظاره به اوج‌ها و فرودها، نظاره به ژرفای نهاد و گستره بیرون.

نباید درک آدمی زاد را در برابر طبیعت و جامعه و خودش با درک پرنده گاه فلزین، با درک اشیاء و با درک دد و دام همسان و هم سرشت پنداشت؛ زیرا این درک خود در متن شتاب پدید می‌آید و این درک که از آن به (اندیشیدن) تعبیر کرده‌اند، خود جوهر پویشه‌است و در آیینۀ آن انسان خود را با جهان، خود را در برابر جهان و خود را در جهان می‌نگرد و عرفان سوگنامه شهادت انسان است. شهادت انسان و شهادت نسلها در این مذبج بزرگ که تاریخش می‌خوانند و بر سر این نطع که (دولت)، (قدرت) و (سیاست) اش پنداشته و می‌پندارند.

راه عرفان به عنوان یک سفر مبدایی دارد و مقصدی، منازل دارد و مقاطعی، توشه‌ای می‌خواهد و راهنمایی، آدابی دارد و آفاتی، خطراتی دارد و خاطراتی، مرکبی دارد و راکبی، مدتی دارد و عده‌ای، همراهانی دارد و راهزنانی، آگاهی‌هایی می‌طلبند و آمادگی‌هایی، سوغاتی دارد و خیراتی و... و همه اینها طرح و بحث می‌طلبند.

غفلت در مورد پاره‌ای از این مباحث، نادیده انگاشتن ابعادی از

بحث است که نقص یک کار تحقیقی و علمی را به دنبال دارد، متأسفانه تراث و میراث عرفانی ما در این زمینه نوشتاری جامع و کامل در خود ندارد.

ثبت تاریخ است اگر گاهی از عرفان آن روزگاری فریادی بر میخاست، در محکمۀ صحرائی مقلدان به خفه شدن محکوم می شد؛ اما بودند کسانی که خنگ آتشگام عرفان خویش را از فراز سنگرهای سنگواره های ادبی جهانیدند؛ زیرا از دیدگاه آنان عرفان تفتن نبود، حاشیه نبود، متن زندگی بود، همه زندگی بود با انفس و آفاقش.

البته در همین چند دهه هم هیچ داور دادگری نمی تواند بر کار و کار نامه آنانی که شور هستی و مایه زندگی خود را در قالب غزل و قصیده و مثنوی ریختند. سلام بر آنانی که فضای این محدوده ها را از هوای تازه بی انباشتند و گذاره روح خویش را در آنها ریختند، همانند: قاری، خلیلی، عشقوری، دهقان، پژواک، قاری زاده، صالح محمد فطرت، آیین، توفیق، عبدالرازق فانی، حیدری وجودی و...

و اینک منظر و چشم انداز ما دفتریست از محترم محقق محمد نذیر (محمدی) نویسنده و اهل تحقیق از سرزمین کوهستان، یکی از عرایس البلاد شمال کابل تحت عنوان: «تحلیل و بررسی مسایل عمده تصوف از نظر اسلام»

در روزهای پایانی سال ۱۳۹۸ با شیرینی این نوشته شیوا و جذاب و

هنرمندانه، شیرین کام شدم و لحظه ها را با این مرد کم سال و پر همت گذراندم. به این نویسنده خوش ذوق و به دست قدرت و حکمتی که همه این زیبایی ها، پرداخته سرپنجه معجزه گر اوست درود می فرستم و جبهه ای سپاس بر خاک می سایم.

تدوین و انتشار و تدریس مسایل تصوفی و عرفانی کاری ماندنی و در شکل بخشیدن به تاریخ ما در آینده دارای تأثیری مخصوص خود است. نوشته های عرفانی از لطف و رقت هم برخوردار است و از بزرگی و مجاهدت هم بیانگر است.

کتاب مستطاب: «تحلیل و بررسی مسایل عمده تصوف از نظر اسلام» از آقای محقق محمد نذیر محمدی تراوش نموده، مورد مطالعه اینجانب قرار گرفت. پس از تأمل و تدبر در مطالب و محتویات آن این اثر را جهت ترفیع به رتبه علمی و معاون سرمحقق کافی می دانم و بر هر شخص هوشمند محقق و بصیر معلوم خواهد شد که کتاب مزبور بهترین کتابی است که در مباحث راجع به تصوف و عرفان نوشته شده است. چه آن که اکثر مباحث مشکله و معضله را به تحقیق وافی با بهترین اسلوب به مرحله وضوح رسانیده و جمیع نکات معنویه و صوریه را به کار برده اند، و در مقام ردّ اوهام قاصرین، دقیقه ای از ذکر حقیقت مطلب فروگذار ننموده اند. لهذا بر طالبین معارف حقیقیه لازم است که کتاب مزبور را قدردانی نموده و در استفاده از تحقیقات آن غفلت نفرمایند. و هم از جناب مؤلف آن تقدیر و توقیر را به نحو کمال مراعات نمایند.

و هرکه با نگاهی هنرمندانه مسایل را ببیند با توفیق الهی به این همه دست یافته ها آذین میابد، می داند که موصوف مشعل رهروان معراج انسانی را جانمایه و فروغ بخشیده است، از بارگاه ایزد منان توفیقات بیشتر برایت آرزو دارم.

با احترام

سرمحقق خواجه ذاکر صدیقی

مقدمه

الحمد لله و الصلاة و السلام على سيدنا رسول الله و على آله و اصحابه و سلم.

قوله تعالى: ﴿هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾^(۱) (الله) ذاتیست (ستوده و بزرگ) که در میان (قوم) ناخوان فرستاده ای بر انگیخت از خود ایشان تا بر آنها آیات او را تلاوت کند و ایشان را تزکیه دهد و به آنان کتاب و حکمت را تعلیم دهد؛ اگر چه پیش از آن در گمراهی آشکار بودند.)

درین اثر روی تصوف اسلامی علمی که «از تزکیه و احسان بحث میکند»^(۲)، تحقیق صورت میگیرد. در مورد اهمیت تصوف اسلامی بحیث علم تزکیه و احسان در بسیاری آیات کریمه، احادیث شریفه و نظریات ائمه دین روشنی بسزایی انداخته شده است. این مسلک نظر به ریشه های دینی و اهداف شرعی که دارد از جمله موضوعاتی است که از صدر اسلام باین طرف در سراسر دنیای اسلام علماً و عملاً مطرح بوده و تأثیر آشکارا بر ساختار جوامع اسلامی گذاشته است که بیشتر در حوزه های اقتصادی، فرهنگی، و حتی

۱- (الجمعه: ۲).

۲- علی حسنی ندوی. تزکیه و احسان، ترجمه: ابوشعیب عبدالقادر دهقان، چاپ دوم، ناشر: شیخ الاسلام احمد جام، چاپخانه دقت، تهران: سال ۱۳۸۷ هـ. ش، ص: ۵۵.

سیاسی و گسترش دین اسلام مشهود است و همانگونه که مساجد و مدارس دینی برای تطبیق و تعمیل اساسات دین اساس گذاری شده خانقاه ها نیز به همین منظور در جهان اسلام وجود داشته است. (۱)

مبرمیت موضوع: مسلک تصوف اسلامی از گذشته ها تا امروز در همه کشور های اسلامی منجمله کشور عزیز ما افغانستان پیروان زیادی دارد؛ اما از طرف بعضی ها به این اصل مقدس (علم تزکیه و احسان) به دیده شک و تردید دیده میشود و این عمل سبب بروز تقابل و جنجال ها بین موافقین و مخالفین عرفان و تصوف اسلامی که موضوع آن (تزکیه و احسان) است میگردد؛ چنانچه در عصر- کنونی در برابر عرفان و تصوف برخی ها برخورد افراطی و عده یی دیگر برخورد تفریطی مینمایند که هر دو نوع آن از انصاف دور است؛ زیرا آنانیکه خود را طرفداران عرفان و تصوف میدانند بخاطر مفاهیم و محاسن این مسلک از آن چنان جانبداری میکنند که حتی خرافات وارده در نظریات و اعمال عده یی از منسوبین تصوف را نادیده میگیرند که این عمل در ذات خود عدول از مرز انصاف بوده و شرعاً نادرست میباشد. در مقابل عده یی دیگر به بهانه خرافات وارده، تصوف و عرفان یا مراکز آنها چنان رد میکنند که حتی محاسن و مقاصد تصوف که جایگاه و پایگاه در آیات قرآن و احادیث رسول صلی الله علیه و سلم دارد را از آن استثنا نکرده در حقیقت آگاهانه یا ناآگاهانه در برابر پاره یی از اساسات دین که در حوزه تصوف و عرفان قابل

۱- کاظم موسوی بجنوردی. دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج: ۱۵، چاپ اول، ناشر: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، تهران: ۱۳۷۸ هـ ش، ص: ۳۹۵، ردیف: حرف ت.

بحث است، قرار میگیرند.

پس اگر عده بی را درین امر به دلیل بی خبری از مبانی، محاسن و مقاصد تصوف و عرفان معذور بدانیم جا دارد؛ اما آنعده افرادی که از واقعیت ها آگاه و با حقایق آشنا بوده باز هم یکسره بدون تفکیک بین حقایق و خرافات در برابر عرفان و تصوف قد علم مینمایند و موجبات دوری و محرومیت اکثریت قاطع جوامع اسلامی را از فضایل و فواید عرفان و تصوف مخصوصاً معنویت دین فراهم ساخته و میسازند، این عمل شان خلاف این قول خداوند جل جلاله بوده که می فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ وَلَوْ عَلَىٰ أَنفُسِكُمْ أَوِ الْوَالِدِينَ وَالْأَقْرَبِينَ﴾^(۱) (ای مؤمنان به شدت ایستاد شده گان برای دفاع از عدالت و انصاف گواهی دهنده گان برای خدا جل جلاله باشید اگر چه (این شهادت) به ضرر خود، والدین و یا خویشاوندان تان باشد)؛ همچنان مغایر این قول خداوند جل جلاله است که فرموده است: ﴿وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا﴾^(۲) (هر گاه سخنی را می گفتید (یعنی در برابر کسی یا جریانی اظهار نظر مینمودید) باید عدالت را مراعات کنید).

بناءً طبق پلان دورنمایی انستیتوت عقیده و تصوف خواستم پروژه هدا را روی دست گرفته و در آن پاره بی از مسایل عمده تصوف را تحقیق و در روشنایی قرآن، سنت و اقوال و نظریات ائمه هدی مورد ارزیابی قرار داده؛ تا

^۱- (النساء: ۱۳۵).

^۲- (الانعام: ۱۵۲).

باشد که به کمک خداوند جل جلاله آنرا به پایۀ اکمال رسانیده و به مشکل اختلاف میان مسلمانان درین مسئله پایان دهم.

هدف تحقیق: هدف از تحقیق و تحریر این رساله شناخت واقعی تصوف اسلامی و تفکیک آن از خرافات است.

همچنان مقصد دیگر از این تحقیق، رفع جنجالهای موجود میان مخالفان و موافقان عرفان و تصوف است تا هر کدام از داوری های بیجا و عکس العمل های ناروا در برابر یکدیگر جلوگیری نموده و با تأیید محاسن و حقایق، خلاهای موجود در هر دو طرف را درک و برای رفع آن به کمک هم تلاش ورزند، تا ازین بیشتر طرفین و بالآخره عموم مردم از حلقات آموزشی دینی و مراکز تربیتی عرفان و تصوف بدور نمانند.

شیوۀ تحقیق: این رساله را به شیوۀ توصیفی - تحلیلی به شکل کتابخانه یی نوشته ام.

فرضیه: عناصر تصوف ریشه در قرآن و حدیث داشته و عملاً اساسات آنرا در زنده گی پیامبر صلی الله علیه و سلم، اصحاب رضی الله عنهم و تابعین پیدا مینمائیم.

همچنان ائمه آن بعد از صحابه در میان تابعین وجود داشته که علماً و عملاً به مسلمانان آن وقت، در پهلوی سایر علوم اسلامی، مبانی و مقاصد تصوف از قبیل: احوال قلب، محاسبه با نفس و غیره را به طور انفرادی و یا در چوکات مدارس تعلیم میدادند.

به سؤالاتی که این تحقیق پاسخ میدهد:

سؤالات اصلی:

معنی و مفهوم دقیق تصوف اسلامی چیست؟

مبانی و مقاصد تصوف کدام چیزها اند؟

ریشه و اساس تصوف اسلامی و مبانی آن در اسلام چیست؟

مؤسسان و پیشوایان طریقت یا تصوف از کدام جایگاه علمی نزد

دانشمندان مسلمان برخوردار هستند؟

ائمه دین در مورد تصوف و مبانی آن چه نظریات دارند؟

سؤالات فرعی:

فضایل و ارزشهای قلبی یا باطنی در اسلام کدامها اند؟

علمی که از اهمیت اخلاص، توبه، صبر، صداقت، تواضع، سخاوت و غیره

در اسلام بحث میکند کدام است؟

کسانی که فاقد ارزشهای معنوی باشند، با کدام شیوهها میتوانند به

کسب آن نایل گردند؟

امراض قلبی یا باطنی از دیدگاه اسلام کدام چیزها است؟

رذایل اخلاقی مثل: ریاء، حسد، تکبر، بخل و غیره در کدام یک از علوم

اسلامی بحث گردیده است؟

راههای علاج مبتلایان به امراض معنوی فوق کدامها اند؟

پلان تحقیق: این رساله که با مقدمه آغاز یافته در فصل اول آن مروری

به گذشته موضوع صورت گرفته است؛ چنانچه در آن بطور مختصر- از پیشینه

علمی تصوف، پیشینه عملی و از کتبی که درین رشته ابتداء به نامهای کتب

الزهد و بعدها به نام های تصوف تحریر یافته، بحث گردیده است.

فصل دوم این اثر مربوط به شناخت اصطلاحات و القاب تصوفی است. در مبحث اول این فصل اصطلاحات منصوصی تصوف، در مبحث دوم اصطلاحات استنباطی تصوف و در مبحث اخیر القاب تصوفی بحث گردیده است.

فصل سوم این اثر راجع به مشروعیت تصوف است و در آن طی سه مبحث اول مشروعیت تصوف در قرآن کریم، دوم مشروعیت تصوف در سنت و سوم مشروعیت آن از دیدگاه فقها و ائمه دین بررسی گردیده است.

فصل چهارم این اثر مربوط به مؤسسان و چهره های مشهور تصوفی است که در مبحث اول آن مؤسسين طریقه های مشهور تصوف که مؤسسان چهار طریقه اند معرفی شده و در مبحث دوم چهره های نامدار تصوف و رجال برجسته آن معرفی گردیده اند.

فصل پنجم این اثر مربوط به اهمیت ذکر در طریقه های تصوفی میباشد. درین فصل در مبحث اول معنی و اهمیت ذکر الله جل جلاله و در مبحث دوم کمیت و کیفیت ذکر در طریقه های تصوفی و در مبحث اخیر موضوع اجازت در ذکر بیان گردیده است.

فصل ششم این اثر اهمیت تفکر و مراقبت در طریقه های معروف تصوفی بیان گردیده است. درین فصل در مبحث اول تفکر و مراقبت تعریف شده و در مبحث دوم اهمیت و لزوم تفکر و مراقبت بیان شده و در مبحث اخیر تفکر و مراقبت در طریقه های معروف تصوفی بحث گردیده است. و در اخیر این رساله با نتیجه گیری و پیشنهادات لازم ختم گردیده است.

مشکلات تحقیق: تصوف همانگونه که در اسلام اهمیت دارد در عین حال نسبت بی خبری برخی ها از مبانی و اهداف آن و همچنان به دلیل ورود عده یی از خرافات درین مسلک تحقیق در آن خالی از مشکلات نیست. همچنان نبود و کمبود کتبی که در آن مبانی و مقاصد تصوف در پرتو قرآن و سنت خاصاً به زبان های ملی بررسی گردیده باشد مشکل دیگری است که فراروی هر محقق قرار می گیرد. این چنین نبود کتابخانه های بزرگ و انترنت کافی همه و همه مشکلاتی اند که تحقیق درین باره را بر نویسندگان سخت میسازند؛ بناءً با همه سعی و تلاش در تکمیل این اثر نمی توان گفت که به طور کامل از عهده آن برآمده ام؛ اما آخرین سعی و تلاش خود را نمودم تا به حد اعظمی موضوع را همه جانبه تحقیق نمایم.

با تکمیل این اثر امیدوارم همه مسلمانان، بخصوص مر دو طبقه را وسیله نجات از افراط و تفریط گردد:

۱- برخی موافقین، آنانی که بخاطر محاسن تصوف، حتی خرافات را نیز تأیید میدارند.

۲- عده یی از مخالفین تصوف، آنانیکه دانسته یا نادانسته به بهانه رد خرافات با اصل تصوف اسلامی مخالفت می ورزند.

در اخیر جا دارد تا بعد از امتنان از خداوند متعال و درود بی عدد بر رسول اکرم صلی الله علیه و سلم و آل و اصحابش از همه استادانی تشکر نمایم که مرا در نوشتن این اثر یاری رسانده اند به خصوص از استاد محترم سرمحقق سید حبیب شاکر و استادان تقریظ دهنده هریک محترم سر محقق

عبدالولی بصیرت، محترم معاون سر محقق عبدالوهاب عابد و محترم معاون سر محقق خواجه ذاکر صدیقی که با حوصله مندی تمام رساله حاضر را خوانده و با رهنمایی های سودمندشان در غنامندی این اثر مرا کمک نموده اند. همچنان تشکر فروان از برادر عزیزم محترم قاضی صاحب فردین عضو دیوان امنیت عامه ولایت کابل که در وقت نوشتن این اثر در مصر- دوره ماستری خود را به اکمال میرساند و با ارسال کتب معتبر و جامعی از نویسندگان معاصر مصری و عربی مرا در اکمال این رساله کمک شایانی نموده است.